

Papp Júlia

A FEJEDELMI REPREZENTÁCIÓ VÁLTOZÁSÁNAK EGY ASPEKTUSA

a felvilágosodás és a kora reformkor hazai sajtójának tükrében

A középkorban és a kora újkorban a nyilvános ceremóniakon felvonultatott látványapparátus a királyi és nemesi kiválasztottság és különvalóság karizmáját szimbolizálta: a feudálisrendi reprezentatív nyilvánosság kijelölte a hierarchikus társadalmi rend kereteit, nyomatékossá tette a nehezen áthágható alá- és fölérendeltségeken alapuló társadalmi viszonyokat.¹

A rendi reprezentatív nyilvánosság a 17. században megerősödő központosított fejedelmi hatalom megszemélyesítője, az „isten kegyelméből való király” udvari és állami ceremóniáiban érte el csúcspontját. A királlyá szentelés vagy felkenés a hatalom jog szerinti örökösére személyében is átruházta a királyság intézményének istentől eredő, megkérdőjelezhetetlen, abszolút hatalmát (Gottesgnadentum).² A gyakran az egyházi liturgia eszközürendszerével rokonítható elemeket tartalmazó reprezentáció központi funkcióját – a hatalom spirituális és kultikus jellegének megerősítését – azáltal teljesítette be, hogy az uralkodó személyét a szakrális szférába emelte. A szigorú etikett szerint szerveződő, végletekig stilizált udvari élet,³ illetve a szimbolikus és allegorikus elemekben bővelkedő ceremonialis rendszer a hierarchikus szemlélet és a tekintélyuralom fenntartására, a világ adott rendjének örökkévalóságába vetett hitnek az elmélyítésére törekedett.

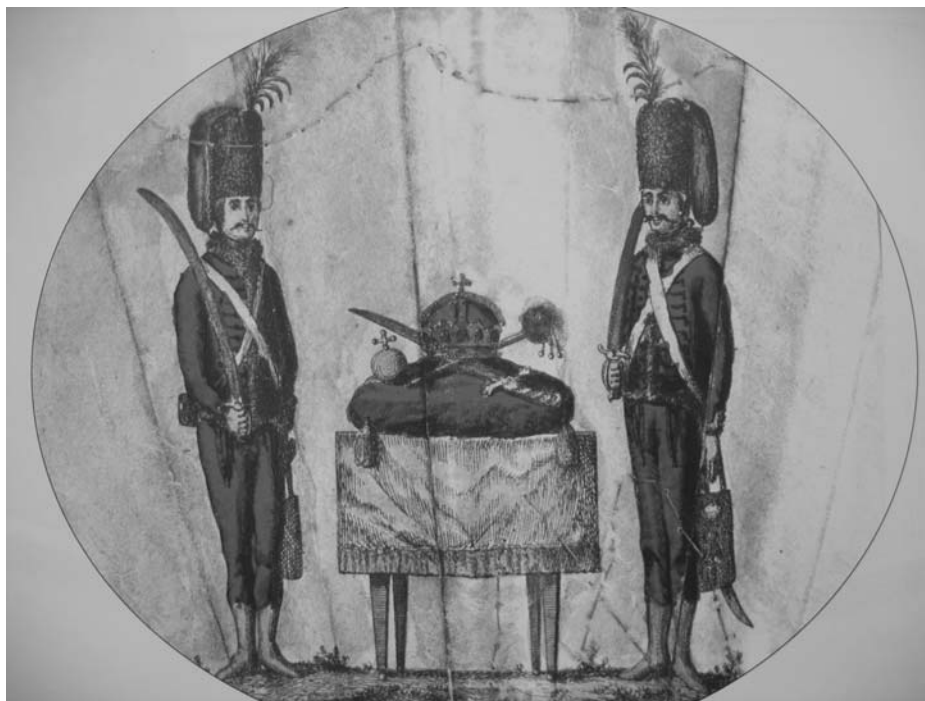
A 18. századi felvilágosult monarchiákban a közvetlen fejedelmi befolyástól függetlenedő államszervezet megerősítése, a modern gazdaság, jogrendszer, a szekularizált oktatás, művelődés és egészségügy intézményrendszerének megteremtése a fejedelmek által tudatosan vállalt „társadalmi szerződés” része volt. A költséges és fényűző udvari élet és ceremonialis rendszer az abszolutizmus politikai-hatalmi rendszerének meggyengülésével párhuzamosan zsugorodni és privatizálódni kezdett⁴ – összhangban az új, merkantilista gazdaságpolitikával, mely az államháztartás megreformálásában a gazdasági racionalitás és takarékoság polgári szempontjait helyezte előtérbe. II. József reformjai megvalósítását a nyilvános ceremónia radikális csökkentésével, az udvari szertartási rend egyszerűsítésével kezdte. „A belső erő, a jó törvények, a pontos igazságszolgáltatás, rendes pénzügy, tekintélyes katonaság, fejlődő ipar; tisztelettől környezett uralkodó méltóbbak egy nagy európai udvarhoz, mint az ünnepélyek, gálanapok, drága szövetek, gyémántok, aranyos termék, arany edények és szánkázások. Nem is kívánnék alattvalóimtól pompát.”⁵

1. II. Lipót német-római császár, magyar király családjával. Legyező előlapja. 1790. G. Adamschek (?) metszete nyomán. Iparművészeti Múzeum

A felvilágosodás kritikai szemléletének térnyerésével a fejedelmi reprezentáció egyébként is fokozatosan elvesztette korábbi szuggesztivitását, transzcendens és szimbolikus tartalma kiürült. Kísérőjelensége és következménye volt ez annak a folyamatnak, melynek során a gazdasági, ideológiai és politikai változások – az alkalmanként az államháztartás egyensúlyát is megrendítő tőkés spekulációk, az emberi egyenlőség és szabadság gondolatának terjedése, az egyház és a királyság autokratikus intézménye elleni ideológiai támadások – megfosztják a királyságot és a nemességet „szentség és transzcendencia jellegétől.”⁶

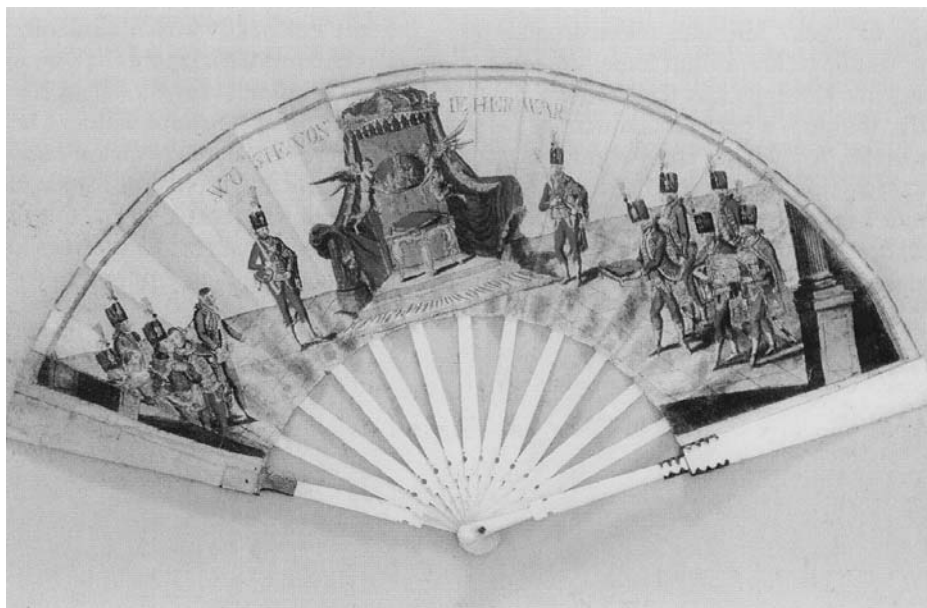
Az új, polgári nyilvánosság és ideológia⁷ megkérdőjelezi a fejedelem szolgálatában álló udvari-nemesi reprezentáció időszerűségét is. Nem respektálják többé sem a személyes érdem nélkül, csupán a születés véletlene által szerzett feudális kiváltságokat, sem azt a feleslegesnek ítélt, költséges pompát, mellyel e réteg tagjai születési kiváltságaikat a fejedelmi udvarokban reprezentálták. „Vólt valójában olyan idő,” – olvashatjuk egy hazai újságban – „a’ melyben Bétsben mint más Európai Udvarokban is a’ Nemességnek nagy so-

2. A korona a koronaőrökkel. Legyező hátlapja. 1790. Iparművészeti Múzeum

*kaságát semmire sem tudták egyébre fordítani; hanem hogy a' pompás alkalmatosságok' idején az audientziás házat velek mint megannyi szőnyegekkel bévonnyák, és a' Processiókat és győzedelmi pompákat mint valamelly falra-
való képekkel és festékekkel békerítték és felékesítték. A' leg aranyrojtosabb öltözet, és a' legfényesebb Libéria tették akkor a' leg nagyobb érdemet. Ezek az idők már oda vagynak. A' régi pergamenek és újj köntösök nem nyerik meg többé a' Monárkha előtt való kedvességet...*"⁸ Az új eszmék hatására a főurak költséges építkezései is ellenérzéseket váltottak ki. Az eszterházi pompás új kastélyt meglátogató hazafi, mikor meghallotta, hogy az építkezés 5 milliónál is többre került, megjegyezte, hogy inkább a szegény gyerekek taníttatására, vagy a nyelvművelésre kellett volna a hercegnek a pénz egy részét fordítani, mert neve úgy tiszteltebb lett volna.⁹

A feudális hűbéri rendszer hagyományaira visszavezethető ceremonális külsőségek a benne részt vevő nemesek számára is kezdtek elveszíteni eredeti, fennkölt tartalmukat. I. Ferenc 1792-es budai koronázásakor Kazinczy nézőként részt vett a kiválasztott magyar nemesek lovagga ütési ceremóni-

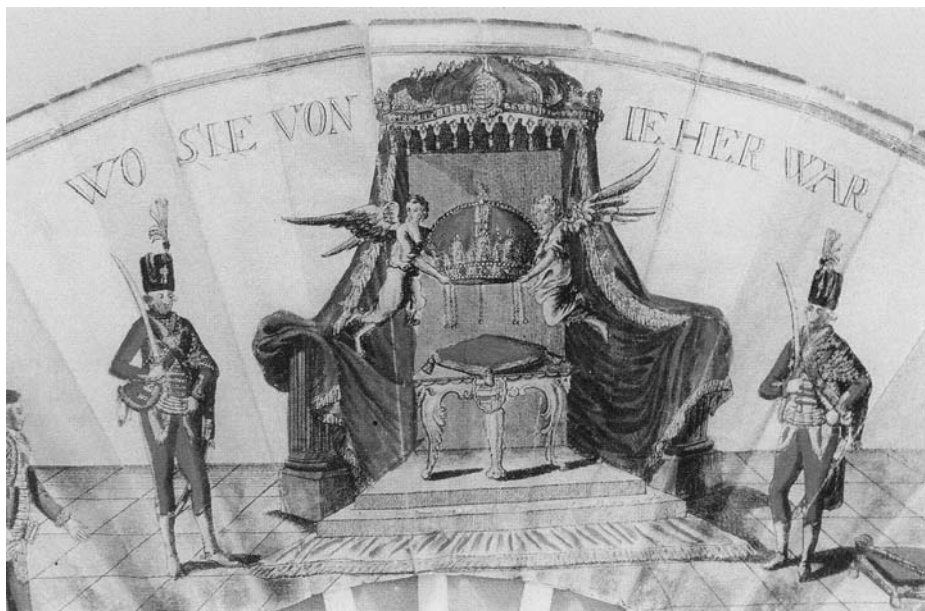

3. A korona fogadása. Legyező. 1790. Magyar Nemzeti Múzeum

áján.¹⁰ Pongrácz Boldizsár kitüntetésekor Lónyai Menyhért így szól Kazinczyhoz: „Csak nézd a bohó öreget,... mi kelle ennek is.” Nemsokára Lónyai nevét kiáltják, aki letérdel, s a király lovaggá üti. Lónyai Kazinczy pillantását elérve mentegetőzve így szól: „B...m az anyját, aki hírem nélkül azzá tevé – mondá kínjában.” „Kérés nélkül semmit sem adnak. Némely szegyenl maga kérni, s más által kér. S még neki van fel, hogy nem kért” – véli Kazinczy.¹¹

Az udvari szokásokat, az etikett szabályait ismertető, oktató szándékú korábbi kiadványok mellett a 17. és 18. században kiadott néhány könyv már parodizáló, illetve bíráló szemlélettel közelített a ceremónia kérdéséhez.¹² Az erősödő polgári öntudat szkeptikusan ítélte meg a költséges ceremóniákat. „A’ pompás tzéremóniáknak szemébe való tűnésekor nem gondolkodik arról a’ közönséges ember, hogy mind ezeket ő keresi és nékie kell meg fizetni, sőt inkább örvend azon, hogy az ő Fejedelme olly ditsőességben mutogathattya magát; úgy nézi magát mintegy természeti részét ezen tsillogó, és ragyogó fényességnek...”¹³

A szemlélő számára nemcsak a nyilvános ceremóniák autentikussága, hanem a fejedelmi „representatio” személyes hitelessége is megkérdőjeleződött. „Mi, fiatalok, mindezt végignézhettük, de szemünk, fantáziánk még így

4. A korona fogadása. (A 2. sz. kép részlete)

sem elégült ki teljesen. A követek spanyol mantillája, díszruhája, hatalmas tollas kalapja hamisítatlanul régies jellegű volt ugyan, sok minden egyéb ellenben féligmeddig újnak, vagy egészen modernnek tetszett, és így egészében ki nem elégítő, tarkabarka, néha izléstelen összkép adódott” – írta Goethe II. József német-római császárrá történő frankfurti koronázásáról szóló beszámolójában.¹⁴ A fiatal király „úgy hurcolta magán Nagy Károly óriási ruhadarabjait és klenódiuumait, mint egy álruhát, elannyira, hogy ő maga sem állta meg mosolygás nélkül, ha néhanéha atyjára pillantott. A koronát erősen ki kellett bélelni, s úgy állt el homlokától, mint holmi eresz. A dalmatika meg a stóla sem illett hozzá, akármennyire bevarrták s ráigazították is alakjára. A jogar és az országalma lenyűgözte a pillantást, de azért az ember... jobban szerette volna, ha a kedvezőbb hatás kedvéért egy tekintélyesebb, s az ornátushoz jobban illő alakot lát ebben a díszes öltözékben.”¹⁵ Goethe leírásában II. József már nem az égi hatalom sugárzó aurával körülvelt földi megszemélyesítője, hanem robosztus őseitől örökölt, rosszul átszabott ruhában, fejétől ereszként elálló koronával megjelenő, csetlő-botló figura.

Kritikus és szkeptikus hangot üt meg Kazinczy is az I. Ferenc budai koronázásáról szóló beszámolójában. A király – aki az elrendelt magyar nemeseket tévedésből nem a jobb, hanem bal vállakon ütötte nemessé – „...lóra

*ült a koronával s a rongyos palástban, céklaszín strimplivel, mely feljebb ére térdénél, s sárga régi papucsban.*¹⁶

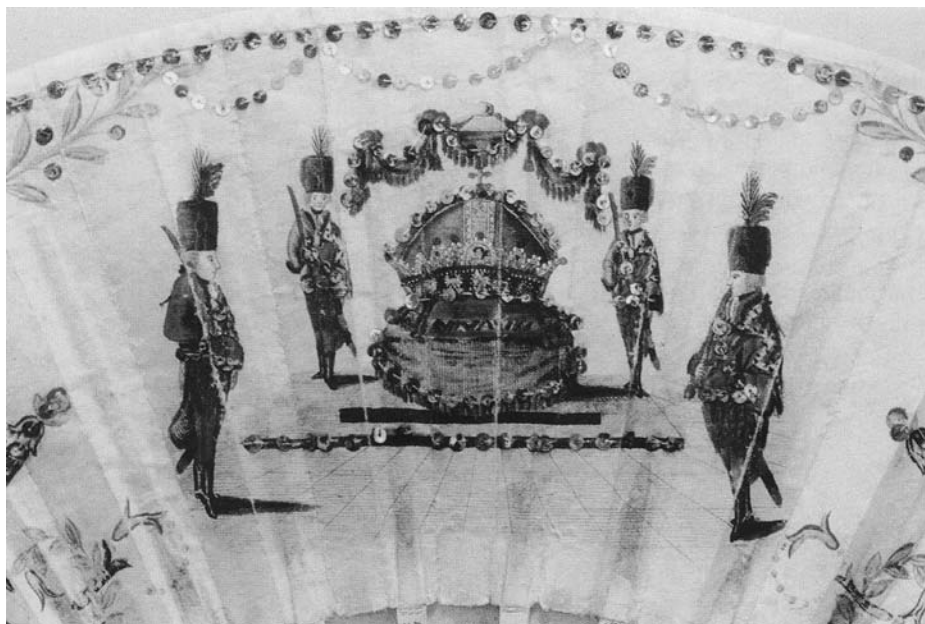
Úgy vélem, a ceremóniák transzcendens jellegének kiürülését, a reprezentáció profanizálódását a sajtóirodalom 18. századi virágzása is meggyorsította. A középkorban és a kora-újkorban a fejedelmi, az egyházi és a főúri reprezentáció helyhez és időhöz kötöttsége sajátos, szimbolikus jelentéssel bírt. A koronázási ceremóniáknak éppúgy megszentelt helyük volt, mint a fejedelmi temetéseknek. Az évenként azonos időpontban megrendezett, nyilvános ceremóniákkal egybekötött egyházi ünnepek, illetve fejedelmi név és születésnapok országos megünneplése a ceremóniákon résztvevők számára a múltó idő súlypontozását, a jeles napok kiemelését jelentette.

Bár a sajtó részletező, aprólékos leírásai a lezajlott ceremóniákról, udvari ünnepegekről a reprezentatív nyilvánosság funkciójával megegyezően a kifelé fordulás, színpadszerű bemutatás szándékával készültek, a személyes részvétel, a „hic et nunc” szubjektív és szuggesztív aurája a másodlagos közlés által szükségszerűen halványult. Még ha az ünnepegek leírásai általában – csupán a haditudósításokkal összemérhetően – nagy terjedelmet is kaptak, az áttételesen közvetített ceremoniális események a súlypontozás nélküli, ömlesztett információ tömegben óhatatlanul elvesztették a hétköznapok sorát megtörő rendkívüliségüket, unikális jellegüket.

A fejedelmi reprezentáció szakrális jellegének csökkenéséhez hozzájárulhattak az újságokban megjelenő, illetve a műkereskedésekben megvásárolható, a korabeli ceremóniákat ábrázoló sokszorosított grafikai alkotások is. Ezek megjelentetését elsősorban a lapszerkesztők és műkereskedők azon szándéka motiválta, hogy minél gyorsabban elégtítsék ki az olvasóknak és a vásárlóknak az aktuális események iránti növekvő információéhségét. Azt a kíváncsiságot, mely egyaránt vonatkozott a hadieseményekre, a katasztrófákra, a hírhedt bűnözők viselt dolgaira vagy éppen a frissen lezajlott koronázás körülményeire. A ceremóniákat bemutató eme ábrázolások már nem bírnak semmiféle emblematikus, allegorikus, szimbolikus vagy reprezentatív jelleggel, nem részei egy komplex ikonográfiai rendszernek, nem törekednek az esemény szakrális tartalmának visszaadására. Az aktuális érdeklődés kielégítését tűzik ki csupán célul: pillanatfelvételek, „riportképek”. A lapkiadók és a műkereskedők versengenek egymással a metszetek megjelentetésének gyorsaságában.

A korabeli kritika sem respektálja a téma szentségét: a ceremóniákat bemutató ábrázolások éppúgy tárgyai a bírálatoknak, mint bármely más, profánabb témájú műalkotás. Az, hogy a bírálat fő területe többnyire az ábrázolás valóság-hűsége, rávilágít a metszetekkel szemben támasztott elsődleges követelményre: a „műkritikus” nem az elvont, szimbolikus tartalmat, hanem a pontosságot kéri számon.

A II. Leopold koronázási ceremóniájáról Hieronymus Löschenkohl által készített és árult metszeteknek „*most is az, az izrontó hányd el vesd el mun-*

5. A magyar korona. Legyező. (Részlet) 1790. Magyar Nemzeti Múzeum

kán kívül egyik hibája, a' mi majd rend szerént való szokott lenni; hogy... azok, nem a' valóságoknak előmutatóik, hanem az ő igen híjjános képzelődéseinek tolmátszai.” A másik híres bécsi műkereskedő, Artaria ezzel szemben „...tökéletesen dolgozik, 's a' jó íz igen sokat köszönhet néki...” Igaz, most az ő metszetei sem voltak valóságűiek, hiszen részben képzeletből, részben a Mária Terézia koronázásáról készült rajzok alapján készültek.¹⁷

Ahogy az abszolutizmus fénykorában az udvari művészek által készített reprezentatív portrék, illetve a kiemelkedő ceremonális eseményeket bemutató műalkotások esztétikai kvalitásukkal, pompás kivitelezésükkel a reprezentációt erősítették, a művészi minőségnek a metszetforgalom 18. századi ugrásszerű növekedésével együtt járó romlása az ellenkező hatást, vagyis a reprezentatív funkció csökkenését idézte elő. Hangsúlyozni kell ugyanakkor, hogy a formai egyszerűsödés vagy látszólagos igénytelenség mögött gyakran nem a szakmai dilettantizmust, hanem a közérthetőségre és népszerűsége irányuló jól megfontolt, s gazdasági érvekkel alátámasztott törekvést kell keresnünk.¹⁸

A reprezentációs események profanizálódásához, sőt trivializálódásához egyes műfajok virágzása is hozzájárulhatott. Az uralkodóról és családjának tagjairól, illetve a nyilvános állami ceremóniákról – elsősorban nyilván nép-

szerúsító, propagandisztikus szándékkal – készített ábrázolások a legszorosabban vett hétköznapiakba, az állandóan változó, efemer divat területére is bevonultak. A korona 1790-es ünnepélyes hazahozatalakor és közszemlére tételekor, illetve II. Lipót és I. Ferenc magyar királlyá koronázásakor az eseményeket ábrázoló vagy arra emlékeztető legyezők kerültek forgalomba.¹⁹ A feltehetően II. Lipót 1790. november 15-i pozsonyi koronázása alkalmából készített legyezőn a felvilágosult királyt az uralkodói jelvények nélkül, népes családja körében – szinte polgári meghittségben – láthatjuk,²⁰ míg a legyező másik oldalán a kivont karddal álló két koronaőr (huszár) közötti emelvényre helyezett koronát ábrázolták. A koronaőrzés jelene díszíti a királyi klenódium 1790-es hazahozatala alkalmából árusított három legyezőt is.²¹ A „visszanyert” korona képe ékesítette 1790-ben Budán egy nemzeti díszbe öltözött lovas tarsolyát.²² Egy hazai kereskedő 1800-ban József nádor és felesége arcképével díszített napernyőket és lámpákat kínált eladásra.²³

A fejedelmi-főúri reprezentatív nyilvánosság szimbolikus tartalmainak kiürülését a korszak empirizmusában gyökerező történeti-rendszerező szemlélet erősödése is meggyorsíthatta. A hazai sajtóban közölt ceremóniatörténeti és ceremóniaelméleti írások közönséges – legfeljebb sajátos művészeti vonatkozásokkal bíró – történeti eseményekként mutatták be a korábbi reprezentációs eseményeket. Az antik triumfusok történetének monografikus igényű feldolgozása mellett²⁴ olvashatunk a magyarországi koronázási szertartásról,²⁵ a régi francia királyok temetkezési szokásairól,²⁶ az úrnapi körmenet történeti fejlődéséről.²⁷ Számos ismertetést találunk régebbi idők híres ceremóniáiról. Báthory Zsigmond menyasszonyának 1595-ös ünnepélyes fogadása mellett²⁸ egy családi levéltárból előkerült irat alapján Bethlen Gábor 1626. évi esküvőjének akcideneciáiról,²⁹ I. Rákóczi György erdélyi fejedelem temetési szertartásáról,³⁰ Szapolyai János Szolimánnál tett látogatásának külsőségeiről,³¹ Nagy Sándor pompás temetéséről olvashatunk.³² A korona 1790-es hazahozatalakor számos újság szentelt rövidebb-hosszabb, elmélyültebb vagy felületesebb ismertetést a nemzeti ereklyének. Napóleon koronázásának előkészületeiről tudósítva ismertetik a francia koronázási klenódiumokat.³³ Az angliai koronázáskor leírásokat találunk az új koronáról és a jogarról.³⁴ A Hasznos Mulatságok történeti ismertetést közölt a koronák kialakulásáról, fejlődéséről,³⁵ s olvashatunk az orosz cári jogar nagy gyémántjáról.³⁶

JEGYZETEK

- ¹ Jürgen HABERMAS: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása (Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban). Bp., 1971. A hatalom birtokosait magasztos és megszentelt mivoltukban bemutató reprezentáció, illetve a hierarchikus rendet kinevető, a hivatalos világot travesztáló groteszk és vidám, vaskos és bővérű karneváli kultúra együttélése ugyanakkor – vagyis az, hogy a köznép lelkesen részt vett a reprezentációhoz kapcsolódó járulékos eseményekben, a koronázásokat, békekötéseket stb. megelőző vagy követő utcai táncokban, éneklésben, ivászatban, ökörsütéseken – nem megkérdőjelezte, hanem elmélyítette a felsőbbiség különállását. Vö.: Mihail Mihajlovics BAHTYIN: A népi nevetéskultúra és a groteszk. in: A szó esztétikája (Válogatott tanulmányok) Bp., 1976. 303–352.
- ² „Semmi sem lenyűgözőbb” – írta Goethe II. József frankfurti koronázásáról – „*mint az ilyen vallási-közjogi ünnepély. Szemtől szembe látjuk a földi uralkodót, hatalma jelképeitől körülvéve; s midőn emez meghajlik az égi előtt, ékesszólón példázza a kettőnek egységét. Mert az egyén is csupán azzal érvényesítheti az istenséggel való kapcsolatát, ha leborul, és hódol előtte.*” Johann Wolfgang GOETHE: Költészet és valóság. Bp., 1965. 185.
- ³ A szigorú szabályok által meghatározott koreográfiának fontos eleme volt a kifelé fordulás, szereplés, nyilvánosság előtt élés, bemutatás (Darstellung) permanens kényszere. Ez a követelmény a fejedelmi udvarok – elsősorban természetesen az uralkodó – életének szinte minden pillanatára a színház- és színpadszerűség sajátos bélyegét nyomta rá.
- ⁴ 1764-es pozsonyi látogatásakor Mária Terézia egyik délután „...*egy nagyon gazdag, Frenzl nevűnek a feleségét és két leányát, akik csak nemrég tagadták meg a lutheri tévtant, bérmlásra kísérte.*” G. GYÖRFFY Katalin: Kultúra és életforma a XVIII. századi Magyarországon (Idegen utazók megfigyelései.) (Művészettörténeti Füzetek 20.) Bp., 1991. 109. Az ellenreformációs propagandaszándékot nemcsak a megvalósítás családias módja tompította, hanem az is, hogy a ceremónia az uralkodó privát életébe, idejébe tevődött át.
- ⁵ MARCZALI Henrik: Magyarország története III. Károlytól a bécsi congressusig (1711–1815) = A magyar nemzet története. Szerk. SZILÁGYI Sándor. Bp., 1898. 379.
- ⁶ SZAUDER József: Jegyzetek a rokokóról. ItK. 1976/3, 290.
- ⁷ A polgár méltányolta is, ha fejedelme a nyilvános reprezentáció alkalmával a polgári mentalitás irányába tett gesztusokat. I. Ferenc frankfurti császári koronázásakor „*Mária Terézia a kedvező fekvésű ház erkélyén áll, s férjét éljenzéssel, tapssal üdvözlí; a nép lelkesen szekundál neki. Mivel az uralkodó is csak ember, a polgár; ha szeretni akarja, magához hasonlónak képzele, ez pedig a leginkább úgy sikerülhet, ha szerető hitvest, gyengéd szülőt, ragaszkodó testvért, hű barátot lát benne.*” Johann Wolfgang GOETHE: Költészet és valóság. Bp., 1965. 178.
- ⁸ Bétsi Magyar Musa, 1787. 124.
- ⁹ Mindenes Gyűjtemény, 1790. IV. 236.
- ¹⁰ PÁLFFY Géza: Udvari ceremónia és hatalmi reprezentáció. Koronázási lakomák Magyarországon = História 2005/03, 33–36.
- ¹¹ KAZINCZY Ferenc: Az én életem. Összegyűjtötte, szerkesztette: SZILÁGYI Ferenc. Bp., 1987. 152.
- ¹² Hubert EHALT: Ausdrucksformen absolutistischer Herrschaft. Der Wiener Hof im 17. und 18. Jahrhundert. Wien, 1980. 120–121.
- ¹³ Bétsi Magyar Musa, 1787. 163.
- ¹⁴ GOETHE i. m. 169.
- ¹⁵ GOETHE i. m. 186.
- ¹⁶ KAZINCZY i. m. 152.
- ¹⁷ Hadi és Más Nevezetes Történetek, 1790. 743.
- ¹⁸ Reingard WITZMANN–Robert WAISSNER: Hieronymus Löschenkohl. Bildreporter zwischen Barock und Biedermeier. Wien, 1978. 16.
- ¹⁹ MAROS Donka: „Kivánnyaé, akarják é hogy a' klenódiumokat tartó vasas láda fel nyitasson...” Adalékok a 18. századi efermer műfajokhoz. = Művészettörténeti Értesítő 1994. 1–2. 83.; uő: Bájós semmiségek. Az Iparművészeti Múzeum legyezőgyűjteménye 1700–1920. Bp., 2002.
- ²⁰ Iparművészeti Múzeum, ltsz.: 4175. vö.: MAROS i. m. 2002. 63. számú katalógusté-

- tel.; SZABOLCSI Hedvig: Az ancien régime édességétől a polgári józansáig. Klasszicizmus és biedermeier. = Új Művészet 1991/3, 43.
- ²¹ Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 13793; 1956. 363; 1961. 1323. vö.: MAROS i. m. 1994. 83.; Hungaria Regia. Kiáll. kat. Brüsszel, 1999. Kat. 384.; TOMPOS Lilla: Egy történelmi esemény tükröződése a viseletben. = Folia Historica XXI. (1998–1999), 220–225.; TOMPOS Lilla: Textíliák az Ernst-gyűjteményből. = Egy gyűjtő és gyűjteménye. Ernst Lajos és az Ernst Múzeum. Kiáll. kat. Szerk. RÓKA Enikő. Bp., 2002. 158. (kat. sz. 406.) A koronaórzés-téma ikonográfiai előzményeihez vö.: PAPP Júlia: „Ob Hungariam pacis et belli artibus illustratam” (Történelemábrázolás és történeti allegóriák 18. századi könyvillusztrációkon) = Folia Historica XXIII/I. 2002. 156–157.
- ²² KAZINCZY i. m. 146.
- ²³ Magyar Kurír 1800. I. 103–104.
- ²⁴ Erdélyi Múzeum, 1817. 99–116.
- ²⁵ Ungarische Miscellen 1818. 2. füzet 108–119.
- ²⁶ Kedveskedő 1824. I. 173–176.
- ²⁷ Kedveskedő 1824. I. 95–96.
- ²⁸ Ungarisches Magazin 1781. I. 32–36.
- ²⁹ Erdélyi Múzeum 1817. 189–91.
- ³⁰ Tudományos Gyűjtemény 1821. II. 111–113.
- ³¹ Tudományos Gyűjtemény 1821. IV. 60–72.
- ³² Hasznos Mulatságok 1823. II. 253–55, 258–61.
- ³³ Magyar Kurír 1804. IV. 604–608.
- ³⁴ Hazai és Külföldi Tudósítások 1821. II. 15, Magyar Kurír 1821. II. 4–6, 18.
- ³⁵ Hasznos Mulatságok 1824. I. 402–404.
- ³⁶ Pressburger Aehrenlese zur Belehrung und Unterhaltung 1827. 22–23.